

Александра З. Стојановић¹
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Катедра за англистику

ПАНОПТИЧКО ДРУШТВО Џ. ОРВЕЛА: МЕХАНИЗМИ УСПОСТАВЉАЊА И ОДРЖАВАЊА МОЋИ У РОМАНУ 1984

Апстракт: Циљ рада јесте да представи роман Џ. Орвела 1984 кроз теорије Мишела Фукоа о дисциплини, које је изразио у делу Надзирати и кажњавати: Рођење затвора. На друштво које Џ. Орвел описује примењени су сви елементи паноптичког модела Џ. Бентама, као и теорија М. Фукоа о преласку са кажњавања на дисциплину. Паноптикон ће бити представљен не као модел затвора, како је првобитно намењен, већ као концепт који се може применити на цело друштво. Две врсте моћи, моћ суверенитета и дисциплинска моћ, како их М. Фуко назива, биће примењене на роману са циљем да се пронађу сличности међу њима, укаже на потенцијалну контрадикторност теорије и да се увиди која је врста моћи употребљена у роману 1984. Стални надзор, успостављање рутине и контролисање активности посматраћемо као механизме успостављања и одржавања моћи. Мржња се, такође, сматра једним од механизма успостављања моћи, као и кључном емоцијом у психологији масе тоталитарног режима. Рад ће представити улогу колектива и појединца у односима моћи у виду формирања „колективног индивидуализма” – друштва у коме истовремено постоји јединство масе и изолована индивидуа.

Кључне речи: Џ. Орвел, 1984, М. Фуко, Паноптикон, моћ, дисциплина, надзор, контрола, мржња, психологија масе.

¹ sandra.stojanovic95@hotmail.com

1. Увод

Концепт моћи одувек је занимао владаре, политичаре, историчаре, филозофе и многе друге који су се бавили осмишљавањем различитих начина дисциплиновања и стицања моћи. Како је могуће стећи моћ? И, још важније питање – како је одржати? Владари су се питали како могу дисциплиновати читаву нацију, учинити да остане послушна и да се придржава закона. У свом делу *1984*, које је осмишљено по узору на историјска друштва попут фашистичке Италије под Мусолинијем, национал-социјалистичке државе какву је поставио Хитлер и комунистичког режима Стаљиновог Совјетског Савеза, Џорџ Орвел представља механизме функционисања једног тоталитарног режима. Оно што можемо приметити у канонском роману Џ. Орвела јесте широк спектар дисциплинских метода чији је циљ наметнути и ојачати моћ државе и одржати потпуну контролу над њеним становницима. Истражићемо модел Паноптикона Џ. Бентама, његову примену на друштво, као и узajамно деловање двеју врста моћи у сврху ојачавања дисциплинарног поретка. Нећемо се ограничити на институцију у строгом смислу те речи, већ ћемо поћи од тога да идеје кажњавања, дисциплине, контроле и надзора нису намењене само за услове затвора, како је Мишел Фуко навео, већ се могу применити и на читаво друштво. Идеја од које полазимо јесте да је Орвелову фиктивну државу могуће сагледати као књижевну материјализацију теорије моћи М. Фукоа. Кључни аспекти теорије М. Фукоа биће представљени и објашњени у првом делу рада, а потом ће бити илустровани примерима из романа Џ. Орвела.

2. Од кажњавања ка дисциплини

У делу *Надзирати и кажњавати: Рођење затвора*, М. Фуко разматра развој кажњавања и начин на који се прешло са строгог телесног кажњавања на организован систем дисциплине. Строго телесно кажњавање односи се на мучење и аутор наводи: „такво мучење је техника, а не слепа разјареност без реда и правилности” (Фуко 1997: 41). Правила мучења укључују пажљив начин на који се процес мучења одвија, и у случају јавних погубљења захтева и будне очи посматрача. Публика у овом случају представља кључни део ритуала, јер се мучење посматра као церемонијални чин. Када не би било посматрача, ритуални елемент мучења би избледео. Да би се стекла потпуна моћ над осуђеним, потребно је потчинити га како физички тако и психички. Мучење као такво може се посматрати као „прорачунато изазивање патњи, ритуал организован

да би се жртва жигосала и да би се приказала сила која кажњава” (Фуко 1997: 42). М. Фуко тврди да је права функција јавног мучења и погубљења обелодањивање истине. У том смислу, можемо истаћи разлику између истине друштва и истине осуђеног појединца. Природа истине је таква да се може сагледати из више углова и да свако може имати своју истину. У тоталитарним друштвима сматрало се да је једино могуће веровати у истину коју је поставила власт, док је свако друго мишљење супротно том сматрано лудилом или кршењем закона. Прихватајући казну и трпећи мучење, осуђеник се, било вољно или невољно, одриче своје истине и прихвата идеју да је једина могућа истина она коју представља држава.

„Успелим јавним погубљењем правосуђе добија за себе оправдање” (Фуко 1997: 52), али и погубљена жртва служи као пример који ће успешно спречавати криминалне радње, јер се претпоставља да нико неће смети да прекрши закон након што буде сведок свих ужасних детаља мучења. „Јавно погубљење није само правосудни, него и политички ритуал. Оно је један од начина, чак и у својим мање важним облицима, да се покаже моћ врховне власти” (Фуко 1997: 56). Јавна погубљења могу се користити и као политичка тактика у сврху успостављања моћи међу масама. Без обзира на величину, сваки прекршај сагледава се као злочин против државе, а држава не може дозволити да било шта што се супротставља њеном тоталитарном режиму прође некажњено.

Поред тога што су представљала механизам осмишљен да осигура послушност народа, јавна погубљења такође су била начин да се реafirмише оданост према држави. Држава жели да људи сматрају све што се учини против ње злочином против њих самих. Људи који живе у држави са опресивним режимом формирали су емотивне везе према држави (и/или владару) и стога посматрају осуђеника као издајницу, а његове злочине као напад на њихову оданост. Осуђеник „постаје заједнички непријатељ. И чак гори од непријатеља, будући да ударце друштву наноси изнутра – он је издајник” (Фуко 1997: 102). Показивањем радости и узбуђења док посматрају јавна погубљења, људи настоје да убеду вође државе да су потпуно верни њој и актуелним законима тог политичког система. Неретко се дешава да људи грубо псују осуђеника, да вичу на њега или чак и гађају разним предметима како би исказали своју мржњу.

У другој половини осамнаестог века почели су протести против јавног погубљења, јер су људи сматрали да је та пракса неприхватљива и гнусна. Требало је „поставити нова начела регулисања, рафинисања и универзализације кажњавања. Хомогенизовати кажњавање” (Фуко 1997: 101). Дошло је до преласка са једног вида кажњавања на други, то јест са негативног ритуалног мучења

на позитивну праксу дисциплине. Нови дисциплински модел заснован је на хуманијим начелима од оних која се јављају у јавном погубљењу – „немојте мислити да је суштина казне коју ми, судије, досуђујемо, у самом кажњавању; њен је главни задатак да поправи, преваспита, 'излечи'” (Фуко 1997: 14). Кажњавање није, као што је некада било, освета, већ жеља да се спречи дато понашање кроз понаваљање које има за циљ да некога научи исправном понашању. У новом дисциплинарном поретку функција кажњавања треба пре свега да буде поправна.

Први концепт дисциплинског модела јесте послушно тело „које се може потчинити, искористити, које се може преобразити и усавршити” (154). Претпоставка је једноставна: сломити тело значи сломити ум. Према теорији М. Фукоа, читаво човечанство сагледава се само као један зупчаник у машинерији моћи која масовно производи покорна тела. Један начин успостављања контроле јесте путем контролисане активности.² Ако се успостави рутина и појединцу се не остави довољно слободног времена да мисли, онда ће све идеје о непослушности бити сасечене у корену. Решење овог проблема налази се у физичкој активности, то јест у регулисању количине времена коју појединац може да утроши на беспосленост и празне мисли.

Може се рећи да је главни задатак дисциплинске моћи да „дресира” (Фуко 1997: 193). Циљ је оформити скуп који је уједињен, али који је уједно и сачињен од појединачних елемената. Овакав механизам контроле неопходан је у опресивном и тоталитарном политичком режиму јер као такав осигурава преданост и верност према држави, а не према својим суграђанима. Да би се моћ задржала, потребни су и јединство и индивидуалност. Јединство можемо посматрати кроз групу људи која дели исту идеологију, тежи циљевима које је наметнула држава, и која поштује иста правила. Ношење униформи обично оснажује овакво друштво, док такво дејство може имати било шта што доприноси томе да људи личе једни на друге. Индивидуалност се огледа у отуђењу појединца. Ако се све везе између људи укину и они постану емотивно отуђени од својих суграђана, онда ће моћи више да се посвете држави.

У тоталитарном режиму који се заснива на дисциплинским методама, рестрикција приватности јесте најизраженији вид контроле. Постоји безброј начина на које неко може бити посматран, а они се крећу од посебне организације простора до разних уређаја за прислушкивање. Циљ је био „видети а не

²Једна од наведених дисциплинарних метода јесте успостављање стриктног распореда и може се поделити на три поткатоорије: успостављање дневне рутине, организовање обавезних активности и регулисање репетитивних активности (в. Фуко 1997: 169–171).

бити примећен” (Фуко 1997: 194). Ово можемо разумети на два начина. Први начин јесте да је неопходно да посматрач буде видљив и скривен у исто време. Видљивост се односи на то да је онај који је посматран свестан посматрача и тога да се налази под константним надзором. Други начин јесте да посматрани не знају засигурно ко их посматра или заправо да ли су уопште посматрани. Ове дисциплинске тактике лишавају људе основних људских права попут слободе мишљења, слободне воље и приватности.

Уместо да посматрамо изложени модел као нешто што је применљиво само на затвор, можемо га сагледати као алгорију читавог друштва. Питање које треба да поставимо себи јесте да ли је и у којој мери Фукоова теорија изражена у нашем свакодневном окружењу, а не само у институцијама за које је модел осмишљен. Структуре моћи и разне дисциплинарне методе које су представљене у овом делу рада могу се применити даље од затвора, чак и даље од саме дисциплине. Оно што Мишел Фуко описује јесте суштина људске природе која руководи нашим понашањем у свим друштвеним ситуацијама.

3. Паноптикон

У тоталитарном режиму који се заснива на дисциплинским методама, рестрикција приватности јесте најизраженији вид контроле. Постоји безброј начина на које неко може да буде посматран, а они се крећу од посебне организације простора до разних уређаја за прислушкивање. Ове дисциплинске тактике лишавају људе основних људских права попут слободе мишљења, слободне воље и приватности. Централни појам у анализи романа *1984* јесте модел Паноптикона, који је поставио Џерми Бентам (в. Bentam 2014). Када је увео свој модел 1787. године, Џ. Бентам нагласио је да он није намењен као модел затвора, већ као модел који се може применити на све институције у којима су потребни константан надзор и контрола, попут болница, школа, сиротишта, итд. Фукоово разјашњење у вези са моделом је следеће: „У ствари, Бентам чак ни не каже да је то скица за институције, него да је то механизам, скица која даје моћ свакој институцији, нека врста механизма којим ће моћ која делује или која треба да делује у некој институцији моћи да стекне максимум снаге” (2005: 105–106). Ова изјава отвара могућност тумачења паноптичке структуре на један свеобухватнији начин у односу на то како је иницијално замишљен. Када се Паноптикон не везује директно за институције, ми га можемо тумачити као концепт. Паноптикон као концепт може се посматрати као предложени модел моћи који се може применити чак и на читаво друштво,

као што је случај у роману Џорџа Орвела. Фуко сматра да Паноптикон „треба разумети као образац дејства власти који је најшире применљив; као начин да се утврде односи моћи у свакодневном животу” (1997: 232). Централна теза у идеји о Паноптикону јесте контрола простора, кроз коју се ствара изоловани, ригидни простор без покрета у коме ће надзор бити непрекидан.

Када разматрамо паноптичко друштво, важно је поменути принципе на којима је Паноптикон заснован, као и то како он функционише. „Паноптикон је множитељ; он је појачало моћи унутар читавог система низа институција” (Фуко 2005: 106). Паноптикон служи да осигура да ће моћ бити равномерно распоређена и спроведена на најефикаснији начин. Први задатак ће бити да опишемо схему Паноптикона коју је предложио Џереми Бентам. У питању је зграда кружног облика са хелијама постављеним дуж обима. Хелије имају два прозора, један окренут ка унутрашњости зграде и други који гледа споља. У средишту зграде налази се кула са које се види свака хелија. У сваку од хелија може стати само једна особа и тиме се појединац изолује. Моћ се налази у рукама онога ко се налази у кули, онога ко посматра. Средишња кула саграђена је на начин да никада не можемо бити сигурни да ли се неко налази унутра у датом тренутку. То је „зато што надзор треба да је могуће да се врши на такав начин да они који су надзирани не могу чак ни да знају да ли су или нису надзирани” (Фуко 2005: 108). Суштински није битно да ли их неко посматра или не, као што није ни важно ко посматра. На тај начин моћ постаје потпуно безимена и дезиндивидуализована.

Понашање затвореника, пацијената, школараца или било кога ко се посматра овим моделом регулисано је чињеницом да они верују да неко посматра сваки њихов корак. Управо због овога не долази до преношења моћи на појединца, већ је моћ у паноптичком моделу аутоматизована и лишена идентитета. Оно што је важно јесте да је систем надзора постављен и да ће он моћи да контролише и успостави добро понашање. Стога је карактеристика Паноптикона да моћ треба да буде „видљива и непроверљива” (Фуко 1997: 227). Видљивост се односи на то да ће кула увек бити видљива онима који се налазе у хелији, док карактеристика непроверљивости подразумева чињеницу да они неће никада са сигурношћу знати да ли их неко посматра, али ће морати да се понашају у складу са веровањем да су увек посматрани. Парадокс видљивости и невидљивости моћи јавља се управо из ових идеја. Кула је увек видљива, што значи да је моћ увек присутна, али пошто моћ није садржана у једној конкрет-ној особи, онда је она истовремено и невидљива. Најделотворнији вид моћи вероватно је тај који је невидљив, односно анониман. Стога, нема потребе да

се одреди лице те моћи или да се она усмери на одређеног појединца. У том смислу постоји контрадикторност ове теорије у роману *1984*, која ће детаљније бити разрађена у наредном потпоглављу.

Паноптикон се на неки начин може видети као облик условљавања – промовише добро понашање и послушност кроз страх. Услед страха од казне људи остају послушни, чак и када их нико не посматра. Главни учинак Паноптикона јесте да „код затвореника треба створити стално присутну свест о томе да је изложен погледу, чиме се обезбеђује аутоматско функционисање моћи која се над њим остварује” (Фуко 1997: 227).

3.1. Две врсте моћи

Настављајући разматрање моћи, Мишел Фуко прави разлику између две врсте моћи: моћи суверенитета и дисциплинске моћи. Врста која је релевантна за нашу дискусију о паноптичком друштву јесте дисциплинска моћ. Хронолошки гледано, моћ суверенитета настала је прва, а потом је замењена дисциплинском моћи, што значи да једна врста искључује другу: „Да би постојао однос суверенитета, потребно је да постоји нешто као божанско право, или освајање, победа, чин поковања, заклетва на верност, уговор закључен између суверена који даје повластице, помоћ, заштиту, итд. и неког ко се, заузврат, обавезује” (Фуко 1997: 65). Главна карактеристика моћи суверенитета јесте да су често потребне разне церемоније, попут крунисања краља, да би се она поново установила. Поред ових церемонија, постоје такође многи други начини јавног приказивања власти монарха, попут посебних ознака, поздрава, грбова, итд.

Главна разлика између ове две врсте моћи јесте видљивост оних који држе ту моћ. Док је монарх представник моћи суверенитета чије је лице присутно свуда, у дисциплинској моћи јавља се сакривена врста моћи. У другом случају не постоји оличење моћи нити начин да народ усмери своје незадовољство ка нечему, јер не знају према чему би га усмерили. Дисциплинску моћ одликује непрекидна контрола и потреба да се створи оптимално стање које ће се одржати чак и онда када се искључи надзор из друштва. Људи ће наставити са својим добрим понашањем из навике.

Полазећи од тога да је један систем моћи следио након другог, логично је закључити да га је он заменио и да се стога ова два система међусобно искључују. Овде се рађа главна тачка наше расправе и контрадикција у структури моћи. Већина друштава са тоталитарним режимима примењује и дисциплинску моћ,

као и неке елементе моћи суверенитета. Елемент из моћи суверенитета који можемо најчешће запазити јесте огледање моћи у једној фигури. Та фигура се затим претвара у идола који народ велича и коме се клања. Она се уједно користи и као претња у случају непослушности или издаје. Људи усмеравају сву своју љубав и поверење према њој, као што би у историји чинили са ликом монарха. Ово је контрадикторно Фукоовој тврдњи у којој исказује: „Дисциплински систем је створен да функционише сасвим сам, а онај који је за њега задужен или његов директор није толико појединац колико функција коју овај обавља, али коју би исто тако добро могао да обавља и онај, што никада није случај у индивидуализацији суверенитета” (1997: 82).

3.2. Поглед

У делу *Рађање клинике* (2009) Мишел Фуко уводи појам „поглед”. Док је неке појмове лако протумачити и научно утврдити, попут физичких симптома болести, то је знатно теже учинити када је у питању откривање човековог ума. Настала је потреба да се ум проучава емпиријски на исти начин као што се тело могло проучавати, али ум ипак остаје најмрачнији и најтајанственији део човека.

Клиничко искуство – то отварање, прво у западној историји, конкретне индивидуе језику рационалности, тај веома значајни догађај у односу човека са самим собом и језика са стварима – брзо је било схваћено као просто суочење, без концепта, једног вида и једног лица, једног погледа и немог тела, врста контакта који претходи сваком дискурсу и језик га ни на који начин не омета, кроз који су две живуће индивидуе „укавезене” у заједничку, али не и узајамну ситуацију (Фуко 2009: 14–15).

У раду ћемо разматрати појам погледа у складу са његовом дисциплинском функцијом, као и начином на који се та функција односи на надзор појединаца. Поглед је у том смислу неуравнотежена и несразмерна мера моћи између онога који га упућује и онога на кога је уперен. Постоји одређени дуализам у погледу у смислу да он може бити онај који оснажује и они који ослабљује. Прво, поглед ослабљује оне који су посматрани јер представља рестрикцију приватности, док симултано даје моћ онима који прикупљају информације кроз поглед. Друго, дуализам се огледа у различитим применама погледа. Ако говоримо о погледу надзора, онда је у питању слабљење моћи. Али, ако говоримо о погледу између два појединца, о погледу разумевања и препознавања, онда је поглед јасно охрабрујући и оснажујући.

Као метод одржавања контроле и моћи над другима, поглед је кључна компонента надзора. Поглед лишава људе њихове моћи тако што им одузима сву приватност и открива све аспекте нечијег живота. Хијерархијска структура погледа додатно чини сам појам погледа ефикаснијим и ефективнијим начином контроле. Ово значи да постоји читав мрежа посматрања и надзора. Мрежа погледа ослања се на оне који се налазе на врху хијерархије, али такође може да се ослања на чланове који се налазе на истом нивоу једни са другима. Фуко каже да „та мрежа 'држи' читав апарат и у потпуности га прожима истанцама моћи које се ослањају једне на друге: надзорници су стално надзирани” (1997: 201). Овакво стање доводи до неповерљивости и сумње међу суграђанима и припадницима исте класе, што се касније огледа у још већем отуђењу појединца од друштва.

4. Велики Брат те посматра

Дистопијски роман Џорџа Орвела смештен је у опресивној, суморној, ратом разореној држави Оксанији. Читав Лондон, који се налази у примарној бази под називом „Писта један”, прекривен је пропагандом у виду постера. Роман почиње *in medias res* и постепено се откривају описи свих промена које су настале у друштву, а које се знатно разликују од стварности какву читаоци познају. Читаоцу је представљено окружење које није нимало налик на његово савремено друштво. Потребно је време да би се читалац привикао на начин на који је Оксанија организована и због тога аутор постепено уводи све аспекте ове државе. Оно што читаоцима представља највећи новум³ јесте неизбежно присуство телекрана који помно прате сваки корак становника.

Једино што се истицало у овом оронулом и истрошеном окружењу, које претежно сачињавају старе зграде, јесу четири грађевине, у којима су смештена министарства: Министарство Истине, Министарство Мира, Министарство Љубави, Министарство Обиља. Министарство Истине, као и остала министарства, „јасно се разликовало од свега осталог у видокругу. То је била огромна пирамидална грађевина саграђена од светлуцавог белог бетона, која се уздизала, тераса за терасом, три стотине метара у небо” (Orvel 2016: 7).

Ове четири грађевине издижу се изнад града, надгледају га и указују на надмоћ у односу на мале куће које се распадају. Њих можемо посматрати као

³ Дарко Сувин појам *новум* дефинише као „алтернативну стварност која поседује другачије историјско време и одговара другачијим односима међу људима, као и другачијим социокултуралним нормама у односу на оне које су остварене у нарацији” (Suvin 1979: 71).

централну кулу из модела Паноптикона Џ. Бената, док се зграде које их окружују могу видети као затворске ћелије. Бели мермер од којих су изграђена министарства онемогућава становницима овог града да знају ко се налази унутра и шта се дешава. Министарства нису транспарентна и тиме јачају тезу да нико не може знати да ли је посматран у било ком тренутку. Моћ министарстава је у претходно поменутом смислу и видљива и невидљива. Присуство импозантних грађевина служи као стални подсетник моћи коју имају над народом. У том смислу можемо закључити да је Лондон из романа *1984* изграђен по угледу на Паноптикон Џ. Бената. Кључна разлика између Паноптикона и Океаније јесте у томе што су у Бенатовом затвору осуђеници били физички одвојени једни од других и све врсте интеракције су сматране штетним. Код Џ. Орвела сасвим је супротно јер постоји подстицај за људску интеракцију, становници су охрабрени да посматрају једни друге, па чак и пријаве незаконите радње Полицији мисли. Можемо приметити хијерархију надзора коју је М. Фуко представио јер сви у Океанији могу да буду и посматрачи и посматрани. Ако се удаљимо од буквалног схватања паноптичког модела као институције, постоји мноштво других елемената који доприносе искуству паноптичког друштва. Ти елементи су: телекрани, сопствени пријатељи и комшије и постери Великог Брата.

Телекрани су неизоставан део тоталитарног режима Џорџа Орвела јер они подстичу добро понашање и послушност. Постављени су у свачијем дому, у канцеларијама, на улицама и нико не може да се помери а да његов покрет не снимити неки телекран. „Наравно, нико није могао да зна да ли га баш у овом тренутку надзиру или не. Колико често се, или по ком систему, Полиција мисли укључивала на појединачне канале могло се само нагађати. Могуће је и да она свакога непрекидно надзире” (Orvel 2016: 6). Како је М. Фуко приметио, моћ надзора огледа се у томе да људи не знају да ли их неко посматра у било ком тренутку. Страх од надзора је, у овом случају, оно што регулише понашање грађана. Нема потребе да неко заиста прегледа снимке са телекрана, или чак и да телекрани уопште буду функционални, људи ће се понашати у складу са веровањем да их неко посматра. Паноптички надзор више је унутрашњи, у смислу да људи контролишу себе и своје поступке, него што то чини неки спољашњи фактор. Самим тим што верују да их неко увек посматра, људи неће урадити ништа што може довести до њиховог кажњавања. Становници Океаније су под константним погледом од кога никада не могу побећи. Такав поглед их обесхрабрује и одузима им моћ, јер је његов једини циљ да открије њихову неспособност и да их због те неспособности казни.

М. Уео (2010) прави разлику између паноптичког и потајног надзора⁴. Потајни надзор функционише по принципима супротним од паноптичког: када неко верује да је на приватном месту које није под надзором, онда он губи све инхибиције и испољава понашање које Партија не би одобравала. У том тренутку човек је најрањивији и у највећој опасности, јер га може приметити поглед неочекиваног шпијуна. Због тога долази до атмосфере која је пуна неповерења, параноје и потпуног одсуства приватности – атмосфере у којој долази до процвата тоталитарног режима.

Децу одмалена уче да треба пријавити свакога Мисаоној полицији, па чак и своје родитеље. У оваквом окружењу никад се не може знати ко је претња и у чијој близини се може слободно говорити. Винстон је веровао да је О'Брајен истомишљеник и пријатељ од поверења, а он је заправо био шпијун из Уже партије, чији је циљ био само да разоткрије и ухвати Винстона. Када се налази испред телекрана, Винстон мења своје понашање у складу са захтевима државе тако да обраћа пажњу чак и на изразе лица како не би одао ниједну своју мисао. Када се налази на местима за која сматра да су безбедна (удубљење у зиду, шума коју посећује са Џулијом, соба изнад антикварнице господина Чарингтона), он дозволи себи да му мисли слободно лутају без икаквог страха да ће бити ухваћен. Управо у тим тренуцима лажне безбедности Винстон је рањив и у опасности. Ти тренуци довели су до његовог пада. Контрадикторност процеса надзора у овом роману јесте у томе што истиче да су сви увек под будним оком телекрана, али у исто време имплицира да постоје безбедна места. Ова контрадикција може се отклонити схватањем на крају романа да су безбедност и сигурност само илузија и да је Винстон подсвесно знао да је посматран све време.

Трћи начин одржавања паноптичког друштва јесу постери Великог Брата. Иако ово није вид надзора у правом смислу те речи, јер постери не могу ништа видети, већ су само вид пропаганде, они имају исту функцију као телекрани. Лик Великог Брата служи као константни подсетник на Партију и њихове законе. Постери изазивају страх грађана и тиме спречавају непослушност. Постери у роману описани су на следећи начин:

[...] огромно лице, широко више од метра у дужини. То је било лице човека од неких четрдесет пет година, са густим црним брковима и са на неки суров начин лепим цртама [...] Слика је била једна од оних које су тако удешене да очи на њој прате посматрача из сваког угла. Испод лица стајао је натпис **ВЕЛИКИ БРАТ ТЕ ПОСМАТРА** (Orvel 2016: 5).

⁴ Panoptical surveillance and surreptitious surveillance.

Велики Брат је персонификација моћи Партије. Члановима Партије он представља спаситеља, суверена и заштитника коме треба бити захвалан на животу пуном мира и изобиља какав мисле да имају. Читав град прекривен је његовим ликом и грађани се суочавају са њим на сваком кораку. „Свет је напољу чак и кроз затворен прозор изгледао хладно. На улици су вртложићи ветра увртали прашину и поцепану хартију у спирале. Сунце је сијало, а небо било ведро; но и поред тога се све чинило безбојним осим плаката који су свуда били излепљени” (Orvel 2016: 6). Постери су преувеличани са циљем да скрену људима пажњу са окружења на себе. Велики Брат је најбитнија особа у држави и све се врти око њега. Шарени постери у тмурном окружењу имплицирају на то да је Велики Брат светло на крају тунела и спас за све. Постери се такође могу посматрати као врста грба ове државе, а Два минута мржње као церемонија која реафирмише моћ суверена. Ово су све јасни знаци онога што је Мишел Фуко назвао моћи суверенитета која је у историји замењена дисциплинском моћи. Контрадикција овог романа лежи у томе што се обе врсте моћи могу јасно увидети у начину на који је организован политички систем Океаније. Ова два система моћи нису супротстављена један другоме нити се сукобљавају, већ делају заједно у хармонији, само повећавајући дејство један другога.

Дисциплинска моћ заснована је на превенцији путем разних облика контроле, попут надзора, регулација дневних активности грађана, одржавања рутине, а не на кажњавању. Надзор, као што смо претходно објаснили, служи као одвраћајући фактор у дисциплини и тиме спречава неортодоксно понашање и успоставља потпуну послушност. Други поменути начини за спровођење дисциплине јесу стицање контроле над нечијим телом и успостављање рутине. У роману видимо да постоји обавезна дневна физичка активност која се спроводи путем телекрана и која се назива „јутарња физкултура” (Orvel 2016: 27). Становници Океаније одлазе на посао сваки дан у исто време, на послу их чекају увек иста задужења и враћају се кући сваког дана у исто време, где такође увек проводе време на начин који је прописала Партија. Ограничавањем слободног времена постиже се моћ над људима и њиховим умом тиме што им се не оставља довољно времена да мисле за себе. Све у Океанији обављало се по строгом распореду, укључујући и Два минута мржње, која су се одиграла сваког дана у исто време. Увек се тачно знало како ће сваки дан изгледати.

Међутим, као што смо претходно поменули, ове дисциплинске тактике нису довољне да би се успоставила апсолутна непоколебљива моћ, већ је неопходно и постојање фигуре која ће служити као асоцијација на ту моћ. У том смислу се две врсте моћи које је М. Фуко предложио преклапају и ојачавају

једна другу. Велики Брат служи да испуни потребу људског рода да верује у нешто и даје им конкретан лик коме треба да се клањају и према коме ће усмерити своју енергију. Није важно да ли је Велики Брат прави човек или не, да ли он заправо уопште постоји, једино важно је да ће људи усмерити своје емоције на њега. Није важно чији ће лик бити на постерима докле год постоји неки лик као персонификација дисциплинске моћи.

5. Колективни индивидуализам

Џорџ Орвел није био социјални психолог, али је његово дубоко интересовање за тоталитаризам довело до промишљања концепата као што су слобода, природа моћи и потчињеност. У том смислу су његови увиди у социјалне аспекте функционисања тоталитарног друштва веома проницљиви. Главни парадокс тоталитарног режима јесте што истовремено инсистира на колективизму, док упорно изолује и отуђује појединца. Колективизам и индивидуализам битни су за одржавање контроле над људима. Када ова два концепта суделују и образују „колективни индивидуализам”, они црпе снагу једно из другог. Посматраћемо начине на које ова два концепта делују заједно и какви су ефекти које производе.

Људи су по својој природи социјална бића и тешко је анализирати појединца потпуно занемарујући његове односе са другима. Други људи су несумњиво укључени у наше животе, било као узори, саветници или противници. Човек се сагледава кроз призму својих односа са другим људима, какве везе је формирао са другима и како их одржава. „Психологија масе бави се, дакле, појединцем као чланом племена, народа, касте, сталежа, институције, или као саставним делом људске гомиле која се у одређеном тренутку организује ради одређеног циља” (Frojd 2006: 130). У роману *1984* анализираћемо масу у смислу једне целе друштвене класе и фокусираћемо се на чланове Шире партије. Од посебног значаја су нам Два минута мржње и Недеља мржње. У случају маса, можемо приметити формирање колективног ума:

Ма ко биле индивидуе које је сачињавају [масу], ма колико слични или различити били њихови начини живота, занимања, карактер или њихова интелигенција, оне већ самим тим што су се претвориле у масу имају колективну душу која их присиљава да осећају, мисле и поступају сасвим другачије него што би сваки појединац у маси осећао, мислио или се пона-

шао. Постоје одређене идеје или осећања које тек настају или се претварају у поступке када индивидуе формирају масу.⁵⁶ (Le Bon 2002: 4)

Два минута мржње јесу врста ритуала који се понавља сваког дана у исто време, што оснажује дисциплину стварањем рутине. Али строга дисциплина није једини циљ овог феномена. Током Два минута мржње приказују се слике непријатеља Океаније на великим телекранима – Евроазије, Истразије и Голдштајна. Људи испољавају своју мржњу тако што вичу и псују на телекране, каналишу сву своју негативну енергију и усмеравају је на приказане слике. Поред тога што служи као вид ослобађања тензије, овај ритуал може се посматрати на још два начина: као метод за одржавање колективизма и као религијска церемонија. У раду ћемо обратити пажњу на први наведени начин. Окупљање људи ради изржавања својих веровања (чак иако то нису њихова, већ наметнута веровања) јача осећај колективизма и, као последица, повећава послушност групе. Ужа партија ће лакше владати уједињеном групом и стога им је у интересу да створе привид разумевања и јединства међу члановима. Шире партије, какав се може постићи само у маси.

Према Гиставу ле Бону, индивидуа нестаје у маси и све појединости човека нестају када се представимо као хомогена јединица. За формирање масе неопходно је да постоји нешто што ће је ујединити, а то је у овом случају љубав према Великом Брату, то јест мржња према свима онима који желе да му се супротставе. Појединци испољавају особине које нису имали пре него што су постали део групе. Узећемо за пример Винстона, који је покушавао да се супротстави опресивном режиму, да се ослободи и побуни, али је ипак учествовао у ритуалу Два минута мржње са истом количином страсти као и остали:

Код Два минута мржње стравично је било то што човек није био приморан да се претвара; напротив, било је немогуће не учествовати. У року од тридесет секунди више се није било потребно претварати. Одвратна екстаза страха и осветољубља, жеља за убијањем, за мучењем, за разбијањем туђих лица маљевима, почела би да струји кроз целу групу као електрицитет,

⁵ Сви цитати из литературе на енглеском језику наведени су у преводу аутора овога рада, уколико није назначено другачије.

⁶ „Whoever be the individuals that compose it [the group], however like or unlike be their mode of life, their occupations, their character, or their intelligence, the fact that they have been transformed into a crowd puts them in possession of a sort of collective mind which makes them feel, think, and act in a manner quite different from that in which each individual of them would feel, think, and act were he in a state of isolation. There are certain ideas and feelings which do not come into being, or do not transform themselves into acts except in the case of individuals forming a crowd.”

претварајући човека и против његове воље у лудака који се кези и вришти (Orvel 2016: 14–15).

Постоје три могућа објашњења чињенице да појединац у маси испољава понашање које претходно није имао. Прво, када се нађе у групи, појединац се осећа моћним и неустрашивим, што му претходно није било омогућено док је био сам. Понашање и особине које се испољавају у тим ситуацијама могу се схватити као манифестације наше подсвести. То додатно оснажује аргумент да је Винстон волео Великог Брата чак и када је радио против њега и да је имао жељу да се утопи у колектив. Друго, мишљења и веровања групе заразни су и лако се преносе на друге чланове. Треће, моћ сугестије је јака у таквим групама и појединац који је дуго изложен томе може почети да испољава карактеристике супротне онима које је имао пре укључивања у масу. Винстонова права осећања према Великом Брату приказују се и реализују у колективном уму. Чак и када је имао негативан став према држави, жељу да конституише себе као индивидуу и да се ослободи окова групе, Винстон је све време заправо подсвесно желео да остане субмисиван, послушан и на неки начин и хипнотисан. Винстону је било лакше да буде део колектива него да се бори са препрекама које долазе уз индивидуалност. У маси постоји мање брига, и људи који тврде да теже слободи заправо не желе обавезе које долазе уз ту врсту слободе. Винстон је више волео свој положај у друштву пре побуне – волео је да буде послушни зупчаник у машинерији моћи Великог Брата.

Свакој маси је, поред послушних и субмисивних појединаца, потребан и вођа. Маса желе да се боје вође и постоје чак и деструктивне масе у којима учожавамо да „контролишућа очинска фигура резултира љубављу према вођи која не само да је субмисивна већ извлачи на површину најгоре особине својих поданика”⁷ (Claeys 2017: 25). Велики Брат, што се види и по самом имену, представљен је као заштитничка фигура, на неки начин очинска. Он инспирише мржњу у својим поданицима тако што су они научени да љубав могу да искажу само кроз говор мржње у Два минута мржње и Недељи мржње. Мржња је исконска и варварска емоција која се пре испољава у маси него код појединаца, јер се људи често враћају спонтаном и примитивном понашању у окружењу масе. Већина грађана Океаније и не зна зашто се води рат нити против кога, већ само знају да тако треба да буде, јер „осећања масе увек су врло једноставна и врло претерана. Маса, дакле, не познаје ни сумњу ни неизвесност” (Frojd 2006: 138).

⁷„[...] a controlling masculine father figure results in a love of the leader which is not merely submissive but entices the worst characteristics out of his followers.”

Честа карактеристика у дистопијској књижевности јесте отуђење појединца. Свесно и намерно отуђење, рушење свих битних веза између људи основа је за тоталну доминацију, јер неоспорна оданост „може се очекивати само од потпуно отуђеног појединца који, без других веза са породицом, пријатељима, или чак и познаницима, црпи задовољство из тога да има своје место у одређеном покрету, из свог припадања Партији”⁸ (Arendt 1976: 323–324). Емоције се преносе са супружника, породице и пријатеља на државу. Велики Брат има улогу заштитнички настројеног брата и очинске фигуре. Он је одан, поуздан, штити нас, али и дисциплинује када се створи потреба за тиме. „Све што нас отуђује од наших најближих убија људски дух; све због чега се осећамо анонимним преображава људски дух тако да престанемо да маримо за друге – и повећава шансе за вандализмом и насиљем”⁹ (Zimbardo 2005: 131). Од самог почетка романа видимо да Винстон жуди за породицом и изражава колико му недостаје мајчинска заштита, па зато и није тешко попунити ту празнину у њему љубављу према Великом Брату. Винстон пати за безусловном љубављу коју није могуће добити од државе, стога решава да јој пронађе замену, то јест, да „трансформише своју потребу за мајчинском подршком у неку од емоција коју одобрава држава”¹⁰ (Zwerdling 2004: 69). Јунак романа толико очајнички трага за овом врстом љубави да је чак и проналази у О’Брајану, за кога се држи као мала беба чак и у тренуцима када га он мучи. Занимљиво је да само два лика у целом роману ословљавају Винстона именом, а то су његова мајка и О’Брајан, док остали ликови користе формалније обраћање. Аутор романа је створио протагонисту „чији је осећај отуђености постао толико неподношљив да он жели да се отараси своје независне личности која га ствара”¹¹ (Orvel 2016: 69).

Становници Океаније живе у сталном стању страха. Страх од хапшења, мучења, страха од Великог Брата. Као што смо претходно навели, Велики Брат може се посматрати као очинска фигура која улива страх својој деци и спречава њихову непослушност. У свету представљеном у роману *1984* људи се не боје само телекрана већ и сопствене деце. Дете бу често „прислушкивало и

⁸ „[...] can only be expected from the completely isolated individual who, without any other social ties to family, friends, comrades, or even mere acquaintances, derives his sense of having a place in the world only from belonging to a movement, his membership in the party.”

⁹ „Anything that isolates us from our kin kills the human spirit; anything that makes us feel anonymous perverts the human spirit into not caring for others – and makes vandalism and violence more probable.”

¹⁰ „[...] to transform his need for maternal sponsorship into one of the emotions licensed by the state.”

¹¹ „[...] whose sense of isolation has become unbearable enough to make him want to get rid of the independent self that is creating it.”

чуло какву компромитујућу примедбу и пријавило родитеље Полицији мисли” (Orvel 2016: 22), као што је био случај са Винстоновим комшијом Парсонсом.

Један од начина уливања страха и промовисања мржње у Океанији била су јавна погубљења. Људи су се радовали томе и нестрпљиво ишчекивали свако следеће погубљење. Једини јавни догађаји и друштвена окупљања за чланове Партије била су јавна погубљења и Недеља мржње, стога се ова два догађаја могу сматрати заменом друштвеног живота у Орвеловом роману. Чланови Партије водили су своје породице, укључујући и децу, да гледају јавна погубљења са одушевљењем и ентузијазмом. Вешања су се дешавала отприлике једном месечно и била су јако популарна и посећена. Деца су нестрпљиво чекала сваку прилику да присуствују томе и бурно реаговала уколико нису била у могућности да оду:

„Толико су немирни”, рече она. „Криво им је што нису ишли да виде вешање, ето шта је. Ја нисам могла да их поведем, имала сам посла, а Том се неће вратити на време из канцеларије.”

„А зашто не можемо да гледамо вешање?”, громогласно заурла дечак.

„Хоћу да видим вешање! Хоћу да видим вешање!”, поче да понавља девојчица, скакућући и даље.” (Orvel 2016: 21)

Становници Океаније необавезно су говорили о јавним погубљењима, као да су она постала део свакодневног живота. Њихова потреба за насиљем задовољена је посматрањем овог спектакла:

„Добро је било”, замишљено рече Сајм. „Само мислим да греше што им везују ноге. Волим да их гледам како се цилитају. А изнад свега, на крају, кад исплазе језик, онако плав – сасвим светло плав. Тај ми је детаљ посебно привлачан.” (Orvel 2016: 43)

Јавна погубљења извлаче осветничку страну у људима јер, како је М. Фуко приметио, они виде злочине осуђеника као злочине не само против Великог Брата већ против њих самих. Људи су верни систему, везани за Великог Брата и зато све прекршаје против њега схватају лично. Јавно мучење осуђеника причињава им задовољство и даје прилику да покажу коме су одани. На неки начин, јавна погубљења служе да би се поново успоставила веровања и зближила заједница. Поред наведене функције јавних погубљења такође учвамамо да она могу служити као одвраћајући фактор. Зато што постоје јавна погубљења, Океанију сматрамо мешавином старог и новог система кажњавања – мешавином кажњавања и дисциплине.

Два минута мржње један је од најбитнијих начина да се одржи моћ у Океанији и да се осигура покорност, послушност и дисциплина њених становника. Овај ритуал је јавни и трајни начин да се изражава мржња: „Следећег тренутка, са великог телекрана у дну сале, груну одвратан шкрипав звук, као од какве огромне неподмазане машине. Од тог звука су трнули зуби и кострешиле се длане на потиљку. Мржња је почела” (Orvel 2016: 12). Мржња је усмерена ка непријатељима Океаније, било да су то Евроазија, Истазија или Голдштајн, који је најдоминантнија фигура на телекранима. Не зна се, или није ни важно, да ли је Голдштајн прави човек – он је персонификација мржње. Он представља све што је лоше на свету, по мишљењу Уже партије. Мржња у роману има свој самостални живот и видљива је на сваком ћошку – она је неопходни и најбитнији елемент у роману. О’Брајан каже следеће за њихову цивилизацију: „Наша [цивилизација] се заснива на мржњи. У нашем свету неће бити других емоција до страха, гнева, тријумфа и самоунижења. Све остало ћемо уништити – све” (Orvel 2016: 211).

6. Закључак

Роман *1984* Џорџа Орвела јесте полазна тачка многих истраживања у области дистопијске књижевности, стога је узет као најрепрезентативнији пример за приказивање функционисања једног тоталитарног друштва у књижевности. Истраживањем механизма успостављања и одржавања моћи наилазимо на бројне контрадикције, како у теорији тако и у самој примени на друштво. Моћ суверенитета и дисциплинска моћ међусобно се не искључују иако представљају замену једна другој. Напротив, у њиховом садејству можемо уочити оснаживање контроле и моћи државе над становницима. Поред успостављања ригидних рутина, отуђења појединца, укидања приватности и слободе, можемо уочити и елементе типичне за моћ суверенитета – фигуру врховног владара која служи као подстрек за добро понашање, али и као претња онима који помишљају да учине нешто против државе. Дакле, у роману се могу пронаћи и моћ суверенитета и дисциплинска моћ. Иако је у систему кажњавања дошло до преокрета, чиме је укинута грубо телесно кажњавање, остали су трагови поменутих пракси и у дисциплинском друштву. Уочавамо јавна погубљења као вид забаве, која, уз поменуте дисциплинске методе (успостављање реда и контрола активности), доприносе послушности и јачају моћ државе. Првобитно намењене као модел организовања затвора, теорије М. Фукоа о кажњавању, надзору и моћи данас можемо применити и шире од понуђеног

модела. Можемо говорити о читавом паноптичком/дисциплинском друштву као што је случај у роману 1984. Паноптикон се сматра друштвеним моделом и широким концептом, а не архитектонским предлогом за организацију затвора.

Извори

1. Orvel, Džordž (2016), *1984*, Beograd: Kontrast.

Литература

1. Arendt, Hannah (1976), *The Origins of Totalitarianism*, San Diego: Harcourt Brace and Company.
2. Bentam, Džeremi (2014), *Panoptikon ili nadzorna zgrada*, Novi Sad: Mediterran publishing.
3. Zwerdling, Alex (2004), „Isolation of the Individual”, *Bloom’s Guides: George Orwell’s 1984*, New York: Chelsea House Publishers, 67–75.
4. Zimbardo, Philip (2005), „Mind Control in Orwell’s *Nineteen Eighty-Four*: Fictional Concepts Become Operational Realities in Jim Jones’s Jungle Experiment”, *On Nineteen Eighty-Four: Orwell and our Future*, Princeton: Princeton University Press, 128–141.
5. Claeys, Gregory (2017), *Dystopia: A Natural History*, London: Oxford University Press.
6. Le Bon, Gustave (2002), *The Crowd: A Study of the Popular Mind*, New York: Dover Publications, Inc.
7. Suvin, Darko (1979), *Metamorphosis of Science Fiction: On the Poetics and History of a Literary Genre*, New Haven: Yale University Press.
8. Frojd, Sigmund (2006), *Psihologija mase i analiza ega*, Beograd: Fedon.
9. Фуко, Мишел (1997), *Надзирати и кажњавати: Рођење затвора*, Београд: Прo-света.
10. Фуко, Мишел (2005), *Психијатријска моћ: Предавања на Колеж де Франсу 1973–*
11. Fuko, Mišel (2009), *Рађање клинике*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
12. Yeo, Michael (2010), „Propaganda and surveillance in George Orwell’s *Nineteen Eighty-Four*: Two sides of the same coin”, *Global Media Journal – Canadian edition*, 49–66.

Aleksandra Z. Stojanović
University of Kragujevac
Faculty of Philology and Arts
English department

ORWELL'S PANOPTIC SOCIETY: METHODS OF GAINING AND MAINTAINING POWER IN *NINETEEN EIGHTY-FOUR*

Summary

The goal of the paper is to demonstrate Orwell's society as a panoptic one, employing all of the elements of Jeremy Bentham's Panoptical model, as well as presenting it through Foucault's conception of the shift from punishment to discipline as stated in *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. Panopticon will be presented not as a model of a prison as it was initially intended to be, but as a concept which can be applied to the entire society. The two types of power, the power of sovereignty and disciplinary power shall be applied to the novel with the aim of finding parallels between the two mentioned systems, as well as some possible contradictions and deciding which system is in place in *Nineteen Eighty-Four*. Constant surveillance, establishing routines and controlling activity will be discussed in terms of mechanisms for gaining and maintaining power. Hate is seen as another mechanism for establishing power and one of the key emotions implemented in group psychology of a totalitarian regime. We shall discuss the role of the collective and the individual in power relations and the way they form "collective individualism" – a society in which one may notice both a unity of the group and an isolated individual.

► **Key words:** Orwell, *Nineteen Eighty-Four*, Foucault, Panopticon, power, discipline, surveillance, control, hate, group psychology.

Primary Source

1. Orvel, Džordž (2016), *1984*, Beograd: Kontrast.

References

1. Arendt, Hannah (1976), *The Origins of Totalitarianism*, San Diego: Harcourt Brace and Company.
2. Bentam, Džeremi (2014), *Panoptikon ili nadzorna zgrada*, Novi Sad: Mediterran publishing.

3. Claey, Gregory (2017), *Dystopia: A Natural History*, London: Oxford University Press.
4. Frojd, Sigmund (2006), *Psihologija mase i analiza ega*, Beograd: Fedon.
5. Fuko, Mišel (1997), *Nadzirati i kažnjavati: Rođenje zatvora*, Beograd: Prosveta.
6. Fuko, Mišel (2005), *Psihijatrijska moć: Predavanja na Kolež de Fransu 1973–1974*, Novi Sad: Svetovi.
7. Fuko, Mišel (2009), *Radanje klinike*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
8. Le Bon, Gustave (2002), *The Crowd: A Study of the Popular Mind*, New York: Dover Publications, Inc.
9. Suvin, Darko (1979), *Metamorphosis of Science Fiction: On the Poetics and History of a Literary Genre*, New Haven: Yale University Press.
10. Yeo, Michael (2010), „Propaganda and surveillance in George Orwell’s *Nineteen Eighty-Four*: Two sides of the same coin”, *Global Media Journal – Canadian edition*, 49–66.
11. Zwerdling, Alex (2004), „Isolation of the Individual”, *Bloom’s Guides: George Orwell’s 1984*, New York: Chelsea House Publishers, 67–75.
12. Zimbardo, Philip (2005), „Mind Control in Orwell’s *Nineteen Eighty-Four*: Fictional Concepts Become Operational Realities in Jim Jones’s Jungle Experiment”, *On Nineteen Eighty-Four: Orwell and our Future*, Princeton: Princeton University Press, 128–141.

Преузето: 31. 1. 2020.
Корекције: 5. 5. 2020.
Прихваћено: 18. 5. 2020.